

Farxod EGAMBERDIYEV,

Qarshi davlat universiteti Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: ibrohimamin@mail.ru

Psixologiya fanlari doktori (DSc) B.Jo'rayev taqrizi ostida

O'SMIR BASKETBOLCHILARDA IRODAVIY SIFATLAR SHAKLLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Аннотация

Maqolada o'smir basketbolchilarda irodaviy sifatlar shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarning psixologik xususiyatlari o'rganilgan. Unda muammoning nazariy va amaliy jihatlari, bu borada olimlar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlari haqida so'z borgan. Muallif tomonidan olib borilgan tadqiqotlar mazkur muammoni o'rganish bugungi kunda ham juda dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Jamiyat, shaxs, o'smir, sport, basketbol, musobaqa, motiv, iroda, xulq-atvor, frustratsiya.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ У ПОДРОСТКОВ-БАСКЕТБОЛИСТОВ

Аннотация

В статье изучена психологическая характеристика факторов, влияющих на формирование произвольных качеств у баскетболистов-подростков. В ней рассказывается о теоретических и практических аспектах проблемы, о научных исследованиях, проводимых учеными в связи с этим. Исследования, проведенные автором, показывают, что изучение данной проблемы остается весьма актуальным и на сегодняшний день.

Ключевые слова: Общество, личность, подросток, спорт, баскетбол, соревнование, мотив, воля, поведение, фрустрация.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FACTORS AFFECTING THE FORMATION OF PROFESSIONAL QUALITIES IN TEENAGERS-BASKETBALL PLAYERS

Annotation

The article studies the psychological characteristics of the factors influencing the formation of arbitrary qualities in teenage basketball players. It tells about the theoretical and practical aspects of the problem, about the scientific research conducted by scientists in connection with this. The studies conducted by the author show that the study of this problem remains very relevant today.

Key words: Society, personality, teenager, sports, basketball, competition, motive, will, behavior, frustration.

Kirish. Mustaqil davlatimizning ertangi kuni, uning gullab-yashnashi va rivojlanishi ko'p jihatdan o'sib kelayotgan yosh avlodning sog'lom bo'lishiga bog'liq. Bu esa o'z navbatida Vatanimizning kelajagi – farzandlarimizning jismoniy, aqliy va ma'naviy kamol topishi uchun qulay sharoitlar yaratishni taqozo etadi. Shuning uchun ham keyingi yillarda mamlakatimizda sog'lom turmush tarzini shakllantirish, aholining, ayniqsa yoshlarning jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug'ullanishlariga erishish, buning uchun respublikamizning barcha shahar, tuman va qishloqlarida zamon talablariga mos sport inshootlarini barpo etish, mavjudlarini esa qayta ta'mirlash ishlariga alohida e'tibor berilmoqda. Bundan ko'zlangan maqsad yoshlarni jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish ishlariga keng jalb qilish, sport musobaqalari orqali ularda o'z irodasi, kuchi va imkoniyatlariga bo'lgan ishonchni mustahkamlash, mardlik va vatanparvarlik, ona Vatanga sadoqat tuyg'ularini kamol toptirishdan iboratdir.

Qolaversa, butun jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot markazlarida o'smir sportchilarning yuqori saviyadagi musobaqalarga bo'lgan motivatsiyalarini oshirish, ularning irodaviy sifatleri imkoniyatlarini yanada takomillashtirish, funksional tayyorgarlik shart-sharoitlarini dunyo tajribasiga tenglashtirish borasidagi ilmiy izlanishlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada o'smir sportchilarning kasbiy tayyorgarligiga nazariy, amaliy, metodik yondashish, ularni irodaviy tayyorlashning shartlari va metodikalarini takomillashtirish, muvaffaqiyati uchun zarur bo'ladigan kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalarni aniqlash, insonning refleksiv qobiliyatleri, o'zini va tashqi dunyoni anglashi, adekvat baholash va boshqarish, o'zini o'zi nazorat qilish va tarbiyalash bilan bog'liq psixologik omillar psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasini amalga oshirish masalalariga e'tibor qaratish zarurati kuzatilmoqda.

Basketbol o'yini butun dunyoda va bizning O'zbekistonda ham ommaviy sport turlaridan biri bo'lib, yoshlar o'rtasida sevib o'ynaydigan sport turi hisoblanadi. Mustaqillikka erishgan yillardan keyin respublikamizning mustaqil davlat sifatida xalqaro olimpiada qo'mitalariga a'zo bo'lishi, mamlakatimiz poytaxtida xalqaro basketbol federatsiyasining tuzilishi basketbolning rivojlanishida yangi bosqich hisoblandi. Basketbolning inson aqliy va jismoniy barkamolligiga qo'shadigan hissasini to'g'ri anglagan holda yurtimizda ham basketbol sport turini ommalashtirish yo'lida ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil qilish muammolari chuqur o'rganish imkoniyatini berish bilan birga rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Respublikamizning psixolog olimlaridan R.A.Abdurasulov, Z.G.Gapparov, D.I.Ilxamova, J.S.Iskenderov, M.M.Mamatov, Y.N.Masharipov, A.I.Rasulov, G.I.Sattarova, E.G.G'oziyev, Z.E.G'oziyeva va boshqalar tomonidan iroda va irodaviy sifatlar muammosining nazariy-metodologik masalalari, ixtiyoriy harakatlar va ularni o'zlashtirish, irodaviy sifatlar shakllanishining yosh xususiyatlari, o'quvchilarda sport motivlari hamda axloqiy sifatlar shakllanishining psixologik xususiyatlari masalalari ilmiy tadqiq etilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari olimlaridan M.Y.Basov, N.A.Baturin, I.D.Bex, M.I.Borishevskiy, I.P.Volkov, A.V.Voronin, F.N.Genov, L.L.Gissen, G.D.Gorbunov, YE.P. Ilin, V.A.Ivannikov, V.K.Kalin, O.A.Konopkin, V.I.Selivanov, B.N.Smirnov, G.D.Lukov, A.V.Radionov, M.V.Svecheniye, O.A.Sirotn, S.Y.Samulkin, V.I.Morosanova, A.V.Shaboltas va boshqalar tomonidan sport faoliyati uchun xos bo'lgan irodaviy sifatlar, irodaviy sifatlar ta'sir etuvchi psixologik omillar, o'smir sportchilarda irodaviy sifatlarini tarbiyalash hamda sport faoliyatiga irodaviy tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslariga oid masalalar tadqiq etilgan.

Xorij tadqiqotchilaridan J.M.Ackerman, L.S.Barrett, D.M.Beer, P.H.Baillie, N.J.Goldstein, L.R.Corno, R.V.Carlson, C.S.Helfrich, Slessareva, G.E.Kielhofner, G.T.Kielhofner, R.Z.Kanfer, M.L.Rodriguez, M.SMuraven, C.Y.Mattingly, J.R.Shapiro, S.M.Murphy, Y.G.Shoda va boshqalarning ilmiy izlanishlarida irodaviy sifatlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillari ma'lum darajada tadqiq etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi, tahlil va natijalari. Biz ilmiy tadqiqot ishimizda o'smirlik yoshidagi basketbolchilarda irodaviy sifatlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash maqsadida Qashqadaryo va Samarqand viloyatlari sport o'yinlari va yengil atletika sport turlari bo'yicha ixtisoslashtirilgan bolalar-o'smirlar sport maktablarining "Basketbol" sport turi bo'yicha shug'ullanuvchi sportchi-o'quvchilardan 320 nafarini respondent sifatida tanlab oldik.

Tadqiqot ishimizda sportchilarda irodaviy sifatlarga ta'sir qiluvchi psixologik omillarni o'rganishda L.I Vasserman tomonidan ishlab chiqilgan "Ijtimoiy frustratsiya darajasi" metodikasi, T.D.Dubovitskaya tomonidan yaratilgan "Yengil o'tuvchi xulq-atvorni o'rganish" so'rovnomasidan foydalandik. Bular o'rtasida parametrik va noparametrik mezonlar, omilli tahlil va korrelyatsion aloqadorlik jihatlari ham aniqlandi.

Birinchi jadvalda Qashqadaryo va Samarqand viloyatlaridagi sport o'yin turlari va yengil atletika bo'yicha ixtisoslashtirilgan bolalar va o'smirlar sport maktabining "Basketbol" sport turi bo'yicha shug'ullanuvchi sportchi-o'quvchilar ko'rsatkichlari aks ettirilgan.

1-jadval

Frustratsiya darajasini o'rganish so'rovnomasi ko'rsatkichlari (Styudentning t-mezone bo'yicha)

Shkalalar	Tajriba guruhi			Nazorat guruhi		
	Guruh	M	t-statistika (p<0,05);(p<0,01)	Guruh	M	t-statistika (p<0,05);(p<0,01)
Frustratsiya	Qashqadaryo	1,59	0,16	Qashqadaryo	1,67	0,19
	Samarqand	1,48		Samarqand	1,64	
Ijtimoiy frustratsiya	Qashqadaryo	2,69	0,003**	Qashqadaryo	2,78	0,003**
	Samarqand	1,86		Samarqand	2,06	
Ekstrapunitiv	Qashqadaryo	3,48	0,12	Qashqadaryo	3,97	0,16
	Samarqand	3,32		Samarqand	3,69	
Intrapunitiv	Qashqadaryo	3,42	0,14	Qashqadaryo	3,86	0,17
	Samarqand	3,26		Samarqand	3,64	
Impunitiv	Qashqadaryo	3,23	0,003**	Qashqadaryo	3,87	0,003**
	Samarqand	3,92		Samarqand	4,60	

O'smirlik davridagi sportchilarda irodaviy sifatlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi psixologik omillarni amaliy jihatdan tadqiq qilishda irodaviy sifatlarni o'lchashga xizmat qiluvchi so'rovnoma va metodikalardan foydalanildi. Shu jihatdan olib qaralganda sport o'yinlari va yengil atletika maktablarida tahsil oluvchi o'smir basketbolchilarning o'qish va jismoniy tayyorgarlik vaqtida turli xil qiyinchiliklarga duch kelishi, irodaviy sifatlarning murakkab kechishi, sport murabbiy va o'quvchilar bilan shaxslararo munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yishida nostandart vaziyatlardan tez va oson chiqa olishida intellektual sifatlarning yordam beradi. Vassermannning "ijtimoiy frustratsiya darajasi" so'rovnomasi aniqlik kiritish imkoniyatini berdi. Basketbolchi o'quvchilarda ijtimoiy frustratsiya darajalari so'rovnomasiga ko'ra, birinchi shkala, ya'ni frustratsiya 1,59-1,48 miqdor bilan o'rtachaga yaqin natijani namoyon qilgan. Bu basketbolchi o'smir o'quvchilar irodaviy sifatlarga endilikda qadam qo'ygani, jamoadoshlari bilan munosabatlarni yo'lga qo'yib boshlagani, turli xil qiyinchiliklarga duch kelishi, berilgan topshiriqlarni bajarishda noqulayliklarning vujudga kelishi, jismoniy mashg'ulotlarga tayyorgarlikning muntazam ravishda kechishi va murabbiylarning buyruqlarini so'zsiz ravishda bajara olishi kabi ijtimoiy-psixologik omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shaxsning irodaviy faoliyati o'z oldiga qo'ygan anglangan maqsadlarni bajarishdan, amalga oshirishdan iborat sodda shakldagi harakatlarning majmuasidan iborat emac. Irodaviy faoliyat o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, uning mohiyati shundan iboratki, bunda shaxs o'z oldiga qo'ygan va unga muhim ahamiyat kasb etuvchi maqsadlariga o'zi uchun kamroq qiymatga molik xatti-harakat motivlarini bo'ysundiradi. Ustuvor motivlar qo'shimcha ko'makchi motivlarni muayyan yo'nalishga safarbar qilib, umumiy maqsadga xizmat qildiradi.

Keyingi shkala ijtimoiy frustratsiya darajasi basketbolchi o'smirlarda 2,69-1,86 bilan o'rtacha darajani tashkil qilgan. Bu omilning ham basketbolchi o'smirlarda mavjudligi, sheriklarida kuzatiladigan turli xil emotsional holatlar o'zgarishi ularga bevosita o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Shu jihatdan jismoniy mashg'ulotda jamoaviy menning ustunligi basketbolchi o'smirlarda ijtimoiy-irodaviy sifatlarni kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin. Keyingi shkalaga ko'ra, basketbolchi o'smirlarning ekstrapunitiv frustratsiya shkalasi bo'yicha olgan natijalari 3,48-3,32 darajani namoyon qilgan. Bu esa, basketbolchi o'smirlarda ekstrapunitiv irodaviy sifatlarning hayoti davomida yuzaga keladigan agressiv reaksiyalar bilan bog'liq. Bunday holatda basketbolchi o'smirlarda jahldorlik, sabrsizlik, nima bo'lishidan qat'i nazar belgilangan maqsadga erishish istagi paydo bo'lishi kuzatiladi. Shaxsning xulq-atvori primitiv, noelastik bo'lib, frustratsiya obektiga nisbatan shu paytgacha o'zlashtirilgan xatti-harakat namunalari qo'llanadi. Masalan, bolalik chog'ida ota-onaning bola tarbiyasi borasida o'zaro bir-birini ayblash holati bolalar ishtirokida sodir bo'lgan bo'lsa, bunday bolalarda aynan shunday reaksiya shakllanadi. Bu turdagi shaxslar frustratsion to'siq yuzaga kelgan paytda buni vujudga kelgan vaziyatning ta'siri deb tushunadi hamda bu vaziyat va omadsizlikda o'zidan boshqa barchani ayblaydi, ya'ni hamma muammoli vaziyatni tashqi omillar orqali qidiradi.

Keyingi shkala intrapunitiv bo'yicha 3,42-3,26 miqdorni namoyon qilgan. Basketbolchi o'smirlarda intrapunitiv frustratsiya standart ball bo'yicha o'rtachani tashkil qilgan. Intrapunitiv shaklda frustratsiya yuzaga kelganda shaxsda xavotir hissi, tanglik holati, kamgapiqlik kuzatiladi. Maqsadga erishish yo'lida yuzaga kelgan omadsizlik yoki muammoda inson faqat o'zini ayblaydi, o'zining xohish istaklari, intilishlarini cheklaydi yoki ba'zan esa erishmoqchi bo'lgan maqsadidan yoki bajarayotgan faoliyatidan umuman voz kechadi, negaki u o'zini bu ishni amalga oshirishga layoqatli emas, deb hisoblaydi.

Navbatdagi shkala impunitiv bo'yicha basketbolchi o'smirlarning ko'rsatkichi 3,23-3,92 ni namoyon qilgan. Impunitiv shkalada frustratsion vaziyatga nisbatan obektiv nazar bilan qaraladi, yuzaga kelgan holatni to'g'rilash mumkin bo'lgan holat sifatida baholanadi. Bunday vaziyatda shaxsda agressiya yoki xavotir kabi hislar kuzatilmaydi, aksincha xotirjamlik bilan bu

muammoning yoki vaziyatning yechimini topishga harakat qilinadi. Iroda shaxsning psixologik qiyofasi, uning ijtimoiy hayoti va faoliyati sharoitida turli axborotlar natijasi sifatida yuzaga kelgan motivlarning xususiyati va maqsadi bilan uyg'unlashgandir.

2-jadval

Yengib o'tuvchi xulq-atvor so'rovnomasi bo'yicha umumiy o'rtacha ko'rsatkichlar (Studentning t-mezoni bo'yicha)

Shkalalar	Tajriba guruhi			Nazorat guruhi		
	Guruh	M	t-statistika (p≤0,05);(p≤0,01)	Guruh	M	t-statistika (p≤0,05);(p≤0,01)
Matonat	Qashqadaryo	4	0,09	Qashqadaryo	3	0,14
	Samarqand	3		Samarqand	2	
Vaziyatni yengib o'tish	Qashqadaryo	3	0,003**	Qashqadaryo	3	0,12
	Samarqand	5		Samarqand	4	
Oqilona harakat	Qashqadaryo	8	0,003**	Qashqadaryo	6	0,003**
	Samarqand	6		Samarqand	4	
Jur'atsizlik	Qashqadaryo	4	0,004*	Qashqadaryo	3	0,15
	Samarqand	2		Samarqand	2	
Nazorat	Qashqadaryo	5	0,005*	Qashqadaryo	4	0,003**
	Samarqand	3		Samarqand	2	
Kechinmalar namoyishi	Qashqadaryo	4	0,23	Qashqadaryo	3	0,11
	Samarqand	4		Samarqand	2	
Madad istagi	Qashqadaryo	5	0,003**	Qashqadaryo	4	0,005*
	Samarqand	3		Samarqand	2	

Sportchilarda irodaviy sifatlarning shakllanishiga ta'sir qiluvchi psixologik omillar yuzasidan olingan tadqiqot natijalaridan ma'lum bo'lishicha, basketbolchi o'smirlarning ko'rsatkichlari o'ziga xos amaliy natijalarni keltirib chiqargan. Basketbolchi o'smirlarda yengib o'tuvchi xulq-atvor so'rovnomasi bo'yicha umumiy o'rtacha ko'rsatkich "matonat" shkalasi bo'yicha 4-3 ni tashkil etadi.

Shuni unutmashlik joizki, shaxsning irodaviy faoliyati obyektiv jihatdan boshqa kategoriyalar bilan bog'langandir. Guruh bilan hamkorlikda ishlashga moyil bo'lishadi, lekin ko'pincha basketbolchi o'smirlar jamoadami yoki boshqalar bilan bo'lgan munosabatida ishonchi sustligi tufayli ular hamkorlikda ishlashga biroz qiynalishadi. Irodaviy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan tashkil topgandir; 1) irodaviy harakatlarni shaxs hamisha ularning subyekt sifatida amalga oshiradi; 2) irodaviy akt, harakat shaxs to'la-to'kis mas'ullikni zimmasiga olgan ish va amal sifatida ichdan kechiriladi; 3) irodaviy faoliyat tufayli inson ko'p jihatdan o'zini-o'zi shaxs sifatida anglaydi; 4) irodaviy faoliyat sababli shaxs o'z hayot yo'li va taqdirini o'zi belgilashini tushunib yetadi.

"Vaziyatni yengib o'tish" shkalasi bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich basketbolchi o'smirlarda 3-5 ni tashkil etadi. Bu ko'rsatkichga ega bo'lgan basketbolchi o'smirlarning xulq-atvorida, xatti-harakatlarida mustaqillik kuzatiladi. Irodaviy faoliyatni shaxs uning batamom oqibatlari uchun subyekt sifatida amalga oshiradi. Faoliyat uchun obyektning o'zi mas'ul hisoblanadi, vaholanki, uning maqsadi doirasidan tashqari chiqadi.

"Jur'atsizlik" shkalasi bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich basketbolchi o'smirlarda 4-2 ni tashkil etdi. Bu ko'rsatkichga ega bo'lgan basketbolchi o'smirlar o'z hissiyotlarini ifodalashga, tashabbus ko'rsatishga qiynalishadi. Odam o'zidagi emotsional holatni sirtiga chiqarmaslikka, tashqi tomondan bilintirmaslikka harakat qilishi, goho tashqi tomondan mutlaqo buning aksi bo'lgan holatlarni ifoda etishi ham mumkin.

"Nazorat" shkalasi bo'yicha o'rtacha shkala basketbolchi o'smirlarda 5-3 ni tashkil etadi. Bu ko'rsatkichga ega bo'lgan basketbolchi o'smirlar jismoniy mashg'ulot jarayonida faol qatnashishadi, jamoa a'zolari bilan kurashishga moyilligi bor. Ular shaxslararo munosabatda yuqori o'rin egallashga, jamoadoshlariga, tengdoshlariga nisbatan yuqori natijalarga erishishga harakat qilishadi.

"Kechinmalar namoyishi" shkalasi bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich basketbolchi o'smirlarda 4-4 ni tashkil etdi. Bu ko'rsatkichga ega bo'lgan basketbolchi o'smirlar o'zaro munosabatga kirishishga qiynalishadi, jamoada yuzaga keladigan janjallarda betaraf bo'lishga harakat qilishadi. Psixologik tadqiqotlar natijalarining ko'rsatishicha, nazoratning eksternal lokallik turining namoyon bo'lishi shaxsning muayyan nuqsonlari va illatlariga bevosita bog'liqdir, chunonchi insonning mas'uliyatsizligi, o'z imkoniyatiga ishonmasligi, hadiksirashi, xavfsirashi, shaxsiy niyatini ro'yogga chiqarishni paysalga solishi va boshqalar.

Xulosa. Boshqa sport turlaridan farqli ravishda, basketbol o'yini jamoaviy xarakterdagi sport turi sanalib, unda muvaffaqiyat garovi sifatida, jamoaviy faollik, tezkorlik, sherikni his qila bilish, uzoqdan mo'ljal ola bilish kabi qobiliyatlar muhim sanaladi. Axloqiy komponent - o'quv mashg'ulotlari, sohaga oid darsliklar, soha tarixiga oid ma'lumotlar orqali rivojlanadi. Shuning uchun, axloqiy jihatdan shakllangan sportchi o'smir yoshlargina qahramonlik ko'rsata olishadi. O'smir sportchilarda irodaviy fazilatlarining shakllanishi, ijtimoiy munosabatlar tizimiga kirishish bilan hamohang kechib, u mustaqil bo'lishga intilish, axloqiy jihatdan tajriba orttirish, shaxsiy tajribani egallash kabilar bilan xarakterlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг "Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 03.06.2017 й. ПҚ-3031 сонли Қарори. Lex.uz.
2. Бабушкин Г.Д. Формирование спортивной мотивации / Г.Д. Бабушкин, Е.Г. Бабушкин. Монография. - Омск, 2000. - 132 с.
3. Божович Л.И. Развитие воли в онтогенезе / Л.И. Божович // Проблемы формирования личности. - М.: МПСИ; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. - С. 302 - 332.

4. Ерегина Е. В. Особенности воспитательной работы и психологической подготовки юных спортсменов / Е. В. Ерегина // Детский тренер. - 2008. – № 1.-С.14 -20
5. Костикова Л. В. Баскетбол. Азбука спорта / Л. В. Костикова. - М., 2002. – 146 с.
6. Файзиев З.Х. Казусли вазиятларда спортчи эмоционал ҳолатини коррекциялашнинг ижтимоий-психологик механизмлари: психология фан. бўйича фал. доктори (PhD) диссертация автореферати: 19.00.05. -Б.: 2020.
7. Чумаков М.В. Развитие эмоционально-волевой сферы личности: Учебное пособие. Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2012. – 126 с.
8. Ҳайитов О.Э. Спорт фаолияти психологияси. -Т.: “Umid Design”, 2021.